

Sosyal Bilimler Dergisi • Cilt 8–Sayı 16 • Aralık 2018

ERZURUM KONSOLOSLUK RAPORLARINA GÖRE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA
DİYARBAKIR TİCARETİ/Diyarbakir's Trade According to the Erzurum Consular Reports
in The 20th Century

Kemal SAYLAN

*Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
e-posta: kemalsaylan52@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6493-7001*

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types
Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received Date
16 Kasım 2018/16 November 2018

Kabul Tarihi/Accepted Date
16 Kasım 2018/16 November 2018

Yayın Tarihi/Published Date
24 Aralık 2018/ 24 December 2018

Yayın Sezonu/ Published Season
Aralık 2018/December 2018

Atıf/Cite as

Saylan, K. (2018), "Erzurum Konsolosluk Raporlarına Göre 20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Ticareti/Diyarbakir's Trade According to the Erzurum Consular Reports in The 20th Century", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 243-261.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir.

Rights Reserved.
For Permissions
sbedergi@kilis.edu.tr

ERZURUM KONSOLOSLUK RAPORLARINA GÖRE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA DİYARBAKIR TİCARETİ*

Diyarbakır's Trade According to the Erzurum Consular Reports in the 20th Century

ÖZ

Hint ve İran ticaretinin kavşağında bulunması, tarihsel süreç içinde Diyarbakır'ın idari ve iktisadi merkez olmasını beraberinde getirmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları ve buharlı gemi ticaretinin ön plana çıkmasıyla birlikte Anadolu'nun iç bölgelerinde bulunan bazı şehirler ticari anlamda gerilemeye başlamıştır. Bu duruma Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal gerilemenin de etkisi büyüktür.

Bununla birlikte Diyarbakır'ın önemli bir tarım potansiyeline sahip olması Avrupalı devletlerin ilgisini buraya yöneltmiştir. Özellikle İngilizler, Diyarbakır'ı Erzurum konsolosluk bölgesine dâhil ederek buradaki ticari faaliyetlerini artırmışlardır. Bu durumun en güzel göstergelerinden biri konsolosluk raporlarında Diyarbakır vilayetine önemli bir bölümün ayrılmış olmasıdır.

Toplam sayısı 11 olan bu raporlar, 1900-1913 yılları arasındaki verileri ihtiva etmektedir. Raporlarda Diyarbakır'dan yapılan başlıca ihracat ve ithalat kalemleri yer almaktadır. Raporlarda ayrıca vilayetin ticaret potansiyelinin ne kadar olduğu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Bu çalışma; İngilizlerin Erzurum Konsolosluk Raporları esas alınarak 20. yüzyıl başlarında Diyarbakır'ın ticaret potansiyelini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma vilayet dâhilinde ihracat ve ithalata konu olan ürünlerin tespit edilmesine yardım edecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Konsolosluk, Rapor, Ticaret.

ABSTRACT

Being located in Indian and Iranian trade route, Diyarbakir was an administrative and trade centre in the past. However, since the second half of the 19th century, trade agreements with European states and along with steam ship commercial forefront started to decline some cities in the inner regions of Anatolia.

---

*Bu makale, 02-03 Kasım 2017 tarihleri arasında Diyarbakır'da gerçekleştirilen Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu'nda sunulan "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 20. Yüzyılın Başlarında Diyarbakır'da Ticaret" adlı özet bildiri revize edilip genişletilerek hazırlanmıştır.

The influence of political economic and social regression of the Ottoman Empire had great contributions.

In addition, Diyarbakir has an important agricultural potential, the attention of the European states directed to this region. Especially, the British included Diyarbakir in the consulate area of Erzurum and increased their commercial activities there. One of the most important signs of this situation is that for the Diyarbakir province a special part was reserved in this consulate reports.

There are eleven reports in total and contains data from 1900 to 1913. This reports included major export and import items made from Diyarbakir. Also in the reports, there is information about the trade potential of the province.

This study based on the British Consulate Reports of Erzurum aims to reveal the commercial potential of Diyarbakir in the early 20th century. This paper will assist in the identification of products subject to export and import within the province.

Keywords: *Diyarbakir, Consular, Report, Trade.*

GİRİŞ

Geleneksel Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısına bakıldığında, ekonominin kapitalizm öncesi özelliklere sahip olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nde üretim bu dönemde sadece geçim için yapılmakta ve piyasa için üretim olmayıp ticaret geçim ekonomisine dayanmakla birlikte başkent tedariki ön planda tutulmaktaydı. Nakdî değil aynı ekonomi söz konusuydu. Özel mülkiyet ilişkileri gelişmemişti. Tarım dışı üretim, zanaatlardan oluşmakta ve loncalar aracılığıyla örgütlenmekteydi. Özellikle kara ulaşımı başta olmak üzere ulaşım alanındaki kısıtlamalar ticareti caydırmaktaydı. Deniz ticaretinde ise genellikle yabancı tüccarların hâkimiyeti söz konusuydu. Ayrıca, kişilerin Batı Avrupa Ortaçağlarında olduğu gibi yasalar ile güvence altına alınmış mülkiyet haklarının olmayışı, yani merkezi yönetimin her an keyfî düzenlemeler ile elde edilecek herhangi bir iktisadi fazlaya el koyabilme ihtimali, muhtemelen kişilerin bir fazla üretme isteğini engelleyici nitelikteydi. Bu dönemde Osmanlı ekonomisine provizyonizm, tradisyonalizm ve fiskalizm olmak üzere üç ilke hâkimdi (Baskıcı, 2005: 31–32; Saylan, 2007: 88; Genç, 2016; İnalçık ve Quatert, 2004).

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi ve sosyal dönüşüm hızlanmaya başlamıştır. Bu dönüşümde iç ve dış etkenlerin önemli rolleri olmuştur. Bu yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı ekonomisi ve toplumu, karşılaştığı yeni bir dünya ekonomisi ve iktisadi ilişkiler ağı nedeniyle kabuk değiştirme eğilimi göstermiştir. Kurumsal ve yapısal yönleriyle yeni bir toplum oluşumuna doğru gelişim söz konusu olmuştur (19. ve 20. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinin durumuyla ilgili ayrıntılı

bilgi için bkz. Pamuk, 2016a; Pamuk, 2016b; Pamuk, 2009; Genç, 2016; İnalçık ve Quatert, 2004).

Sanayi devriminin yol açtığı üretim artışı, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, karada ve denizde daha hızlı ulaşım araçlarının kullanıma girmesi gibi faktörler dünya çapında ekonomik ilişkilerin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Sanayi devrimlerini gerçekleştiren ülkeler hammadde sağlamak ve mamul mallarına pazar bulmak konusunda sıkı bir rekabet içine girmişlerdir. Osmanlı Devleti gibi el sanatları ve tarımsal üretime dayalı kapitalizm öncesi ilişkilerin egemen olduğu coğrafyalar ise sanayileşmiş ülkeler için daha da önem kazanmıştır. Avrupa'nın kapitalist ilişkilerinin dünyaya bir tür yeni sömürgecilik gibi yayılmaya başladığı bu yüzyılda ekonomi alanında yapılan ticaret anlaşmaları Osmanlı tarihinde daha önce görülmemiş ve denenmemiş türde yeniden yapılanmalar yaşanmasını beraberinde getirmiştir (Baskıcı, 2005: 31-32; Saylan, 2007: 89).

Bu değişim ve dönüşümler başta İstanbul, İzmir, Beyrut gibi deniz ticaretinin yoğun yaşandığı yerlerde daha hızlı olmakla birlikte tüm Osmanlı coğrafyasında etkisini hissettirmiştir. Bu değişimin hissedildiği yerlerden biri de Anadolu'nun önemli kültürel ve ticari merkezlerinden biri olan Diyarbakır olmuştur. Diyarbakır, Hint ve İran ticaretinin kavşağında bulunması nedeniyle tarihi süreç içinde idari ve iktisadi merkez haline gelmiştir. Sahabeler ve peygamberler şehri olması farklı dini inanışların rahatça yaşanmasını ise buranın kültürel bir merkez olmasını sağlamıştır.

1515 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren Diyarbakır farklı dönemlerde idari değişiklikler yaşamakla birlikte incelediğimiz dönemde Diyarbakır sancağı, Mardin sancağı ve Ergani Madeni sancağından oluşan bir vilayet durumundadır (Göyünç, 1968: 78). 37.500 km² lik yüz ölçümü ve 471.462 kişilik nüfusuyla da Anadolu'nun önemli vilayetlerinden biridir (Sakaoğlu, 2007: 237).

Diyarbakır'ın Anadolu'nun önemli idari, sosyal, kültürel ve ticari merkezlerden biri oluşu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Avrupalı devletler başta olmak üzere dünyadaki devletlerin ilgisini buraya yöneltmiştir. Ayrıca Diyarbakır'ın geniş tarım alanlarına ve önemli bir tarım potansiyeline sahip olması bu yönelmede etkili olan hususlardan birini teşkil etmiştir. 19. yüzyılın en güçlü emperyalist devletlerinden biri olan İngiltere de 1836 tarihinde Erzurum'da açtığı konsolosluk vasıtasıyla bölgedeki ticari faaliyetleri yakından takip etmeye başlamışlardır (Bayraktutan, 2010: 81). İngilizler böylece bir taraftan bölgedeki ticari faaliyetlerini yoğunlaştırırken diğer taraftan da siyasi, sosyal ve dini etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır.

Konsoloslar görev alanları dâhilindeki bölgelerle ilgili raporlar hazırlayarak ilgili makamlara sunmuşlardır. Bu raporların tamamının 1843-

1914 yılları arasındaki gelişmeleri kapsadığı görülmektedir. Bu raporlarda sosyal veyahut etnik dokuya ilişkin verilerin yanında siyasî, iktisadî, dinî, coğrafi ve askerî bilgiler de yer almaktadır. Raporlarda ayrıca Erzurum'a ait bilgilerin yanı sıra diğer çevre vilayetlerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin 12 Haziran 1843 tarihinde W. Brant tarafından İstanbul'a gönderilen raporda Erzurum'un siyasî ve sosyal durumun dışında Erzurum dışındaki vilayet ve sancak merkezlerindeki durum aktarılmıştır. W. Brant'a aktardıklarına göre, o tarihlerde Van vilayetinde salgın hastalıklar baş göstermiştir. Raporda salgının, Diyarbakır'dan çıkarak Bitlis'e de yayılmakta olduğu belirtilmektedir (Yeşilyurt, 2016: 604). Yine 1883 yılına ait bir ticarî rapor Erzurum, Van, Hakkari, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinin 1882 yılında ekonomi hayatına ilişkin sayısal verileri sunmaktadır (Yeşilyurt, 2016: 603).

20. yüzyılın başlarından itibaren fasikül halinde Erzurum Konsolosluğu tarafından hazırlanan ticaret raporlarında Diyarbakır vilayeti için de bir bölümler ayrılmıştır. Erzurum konsolos yardımcılarını konsolosluk bölgelerine giderek incelemelerde bulunmuşlar ve gittikleri yerlerle ilgili istatistikî bilgiler tutmuşlardır. Bu çerçevede Diyarbakır vilayetine gelen Anderson, Wilkie Young, R. M. Graves, Rawlins ve L. H. Hurst gibi konsolos yardımcılarını vilayete ilgili kapsamlı raporlar hazırlamışlardır. Örneğin 1901 ve 1902 senelerini kapsayan rapor Anderson, 1903 tarihli rapor Wilkie Young, 1906 tarihli rapor R. M. Graves, 1908 tarihli rapor Rawlins, 1909 ve 1910 senelerine dair rapor Matthews, 1913 tarihli rapor L. H. Hurst adlı konsolos yardımcılarını tarafından hazırlanmıştır (DCRTE, 1901: 16; 1902: 9; 1904: 5; 1906: 6; 1908: 6; 1909: 8; 1910: 8; 1913: 5).

Bu çalışma İngilizlerin 1900-1913 yılları arasında fasiküller halinde yayınlanan Erzurum Konsolosluk raporlarına dayanmaktadır. Çalışmada Diyarbakır vilayetine ait bilgileri ihtiva eden elimizde bulunan 11 adet rapordan yararlanılmıştır. Raporlarda ticarete konu olan mallara dair kalemler, ticaret yapılan yabancı ülkeler, mal alım satımının yapıldığı vilayetler, yapılan ticaretin ağırlık ve para olarak değeri, yıllara ait genel değerlendirmeler, o dönemde dünyada ve ülke genelinde meydana gelen siyasî, sosyal ve askerî hareketliliklerin bölge ticaretine olan etkisi gibi önemli bilgiler yer almaktadır. Raporlarda yer alan bütün bu istatistikî bilgiler Diyarbakır vilayetinin 20. yüzyılın başlarındaki ticaret potansiyelinin anlaşılmasına muhakkak önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırmamızda Diyarbakır ticaretine dair genel bilgiler, kamu güvenliği, hasat, İngiliz ticareti, Ergani Madeni, taşınan yük miktarı, taşınan yükün maliyeti ve ticarete konu olan mallar gibi konular irdelenecektir. Ayrıca Diyarbakır'daki ihracat ve ihracat potansiyelinin ortaya koyulmaya çalışılarak konsolosluk raporlarına göre bu dönemdeki ihracat ve ithalat

kalemleri, miktarları ve hangi ülkelere yapıldığı konularında tespitlerde bulunulacaktır.

1. DİYARBAKIR TİCARETİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Konsolosluk raporlarında yer alan değişik başlıklar altında Diyarbakır ticaretine dair bölgeler bulunmaktadır. Raporlardaki genel bilgiler, hasat, İngiliz ticareti, Ergani Madeni taşınan yük miktarı, yün maliyeti, ticarete konu olan mallar başlıkları altında Diyarbakır ticaretinin genel özelliklerine dair bilgiler bulmak mümkündür.

Raporlarda yer alan “Genel Bilgiler” başlığı altında Diyarbakır vilayetinden yapılan yıllık ihracat ve ithalat rakamları, bölgedeki ticaretin özelliği, ticarete konu olan mallar, yıllara göre ihracat ve ithalatta meydana gelen değişiklikler ve bu değişikliklere neden olan etkenler gibi konular üzerinde durulmaktadır. Örneğin konuyla ilgili 1908 tarihli raporda ihracat ve ithalatta belirgin bir düşüş yaşandığı belirtilmektedir. Rapora göre ihracattaki düşüşün temel sebebi genel olarak Avrupa’daki yün, tiftik, deri, keçi postu ve koza fiyatlarındaki düşüştür. İthalattaki düşüşün sebebi ise anayasanın ilan edilmiş olmasıdır. Anayasanın ilanı sürecinde ticaretle ilgili belirsizliklerin söz konusu olması nedeniyle ticari faaliyetler önemli ölçüde gerilemiştir. Raporda hem ihracat hem de ithalat rakamlarının kesinlikle daha iyi olacağı, barış ve güvenlik gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda yerli tüccarların ticaretin geleceği konusunda umutlu görüldüğü belirtilmektedir (DCRTE, 1908: 6-7). 1909 tarihli raporda ise hasadın vilayet genelinde orta seviyelerde olduğu, çevre vilayetlerdeki kıtlık nedeniyle tahıl fiyatlarında özellikle de buğdayda iyi fiyatlar elde edildiği ifade edilmektedir (DCRTE, 1909: 6). 1913 tarihli raporda ise Avrupa’daki savaşın bölgenin ticaretine herhangi bir olumsuz etki yapmadığı, Çanakkale’den geçişin engellenmesi nedeniyle Kuzeydoğu vilayetlerine yönelik ticaretin bir kısmının geçici olarak Erzurum ve Trabzon’dan Diyarbakır’a ve İskenderun’a yönlendirildiği hasadın ortalamanın bir hayli üstünde bulunduğu, kamu güvenliğinin memnuniyet verici olduğu, bu durumun da hem ithalat hem de ihracatta önemli bir artışa katkı sağladığı anlatılmaktadır (DCRTE, 1913: 5). Raporda ayrıca Osmanlı Bankası’nın bir şubesinin Diyarbakır’da açılmasının ticari işlemlerin kolaylaşmasını sağladığı, şimdiye kadarki ticari faaliyetlerin esas olarak İstanbul ve Halep aracılığı ile yapıldığı, ancak aracılıları aradan çıkarma ve yabancı devletlerle direk olarak ticaret yapmanın daha fazla kazancı beraberinde getireceği vurgulanmaktadır (DCRTE, 1913: 5).

“Kamu Güvenliği” başlığı altında seneler itibarıyla değişen kamu güvenliğine dair tespitlere yer verilerek o seneki kamudaki güvenlik durumunun ticarete nasıl etki ettiği ifade edilmektedir. Örneğin 1908 tarihli

rapor göre aralık ayı da dâhil olmak üzere ağustostan aralık ayına kadar geçen dört ay boyunca, vilayet dâhilinde kamu güvenliği tamamıyla sağlanmıştır. Bu tarihlerden önce vilayet dâhilinde kamu güvenliğinin tam olarak sağlanamaması ihracat ve ithalatta yaşanan büyük düşüşün temel nedenlerinden birini oluşturmuştur. Raporda kamu güvenliğine dair şu ifadelere yer verilmektedir:

“Halep ile ulaşımı sağlayan ana yol güzergâhı şimdi çok güvenlidir. Muhtemelen de öyle kalacak. Fakat diğer illerde bu konuda yapılması gereken çok şey var. Örneğin Musul’la olan bağlantı hala çok tehlikelidir. Öte yandan, ülkenin genelinde emniyetin yaygınlaştırılması sayesinde Dicle’nin Bağdat’la olan iletişimi daha kolay hale gelmiştir. 1909 yılında ticaret yollarının genel güvenliğinin daha da iyi olacağı umut edilmektedir. Bu yönde önemli işaretler de vardır” (DCRTE, 1908: 6-7)

Raporlardaki “Hasat” başlığı altında her yıl alınan hasadın durumu ifade edildikten sonra diğer yıllarla bir kıyaslaması yapılmaktadır. Örneğin 1908 tarihli raporda hasadın geçen yılki ortalamasının üstünde olduğu, bununla birlikte Bağdat ve Musul vilayetlerinden tahıl talebin bulunmadığı, ağustos ayında meydana gelen çöl sıcakları ve Viranşehir’de depolanan tahılın hemen hemen tamamının kaybolması nedeniyle tahıl fiyatlarının 1909 yılında daha yüksek olmasının beklendiği, Viranşehir’deki depolardan daha önce satın alınan tahılın yerli halkın talebini karşılaması için Viranşehir ve Mardin’deki tahıl depoları üzerinde büyük bir baskının söz konusu olacağı, bu durumda talebi karşılama noktasında bazı zorluklar yaşanacağı ifade edilmektedir (DCRTE, 1908: 6-7).

Raporların dikkat çekici bölümlerinden biri “İngiliz Ticareti” başlıklı bölümdür. Bu bölümde İngiliz ticaretinin diğer devlet ticaretleri karşısındaki durumu, İngiltere’nin Osmanlı Devleti ile yaptığı ihracat ve ithalat, bu ticaretin niteliği, ticaretin geliştirilmesi için alınması gereken tedbirler vs. konulara yer verilmiştir. Bununla ilgili 1908 tarihli raporlarda ticaret ilgili çarpıcı ifadeleri şöyle belirtmektedir:

“İngiltere hala ticarete birinci sıradaki yerini korumaktadır. Diyarbakır’a olan ihracatı Avusturya ve Fransa’dan daha az olan Almanya, 1907 senesinde 5.395 sterlinlik bir düşüş yaşadı. Öte yandan, Almanya’dan ithal edilen eşyalar arasında ilk kez 5.500 sterlin değerinde olan demir göze çarpıyor. Bu ticaret daha önce tamamen İngiltere’nin elindeydi. Avusturya-Macaristan’ın ithalatındaki artışın nedeni daha önce Rusya’nın pazarını elinde tuttuğu petrolden kaynaklanmaktadır. Avusturya bu ticarettten 10.000 sterlin gelir elde etmiştir. 1908 senesinde tek bir sipariş

bile verilmemesine rağmen geleceğin en önemli parçası muhtemelen her türlü tarım makineleri olacaktır. Genel güvenlik durumu iyileştirilebilirse ve ana yolların tamir edilmesi sağlanırsa, Diyarbakır, Viranşehir ve Nusaybin çevresindeki ilçelerde her türlü tarım ve tarım makineleri için büyük bir talep ve satış olacaktır. İngiliz firmalarının kredi vermek istememeleri büyük bir sorundur. Alman, Avusturya-Macaristan ve Fransız şirketlerinin hemen hepsi 3 aydan 6 aya kadar krediler vermektedir. Bu nedenle diğer merkezdekiler kadar zengin olmayan yerli tüccarlar Avrupa kıtasından yaptıkları siparişlerinde daha çok bu yöntemi kullanmaktadırlar. Sonuç olarak güvenliğin tam olarak sağlanamamış olması, kötü yolları ve bunları sonucunda nakliye fiyatlarının fahiş rakamlara ulaşması bölge ticaretinin gelişmesinin önündeki en büyük engeldir” (DCRTE, 1908: 6-7).

Her raporda yer almamakla birlikte bazı raporlarda “Ergani Madeni” başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Ergani madeninin durumu belirtilerek madene dair istatistiki bilgilere yer verilmiştir. Örneğin, 1901 tarihli raporda Ergani madeninin Türkiye’deki en zengin bakır madeni olduğu, ortalama cevherde % 30 bakır, % 40 demir ve % 30 kükürt bulunduğu, ayrıca çok küçük miktarda altın içerdiği ifade edilmektedir. Maden çok ilkel bir şekilde işletildiğinin belirtildiği raporda eritme işleminden sonra bakırın % 90’ı oranındaki atık maddelerin hükümet temsilcisine 2d. per 1b. oranında satıldığı bunun da kilogramda 2 kuruşa denk geldiği vurgulanmaktadır. Çıkan madenin Ergani’den 3/5d. per 1b. (kilo başına 25 para)’ya İskenderiye’ye taşındığı, burada 7^{9/10} d. per 1b.’ye yani kilo başına 8 kuruşa satıldığı söylenmektedir. Ham bakır madeni üretiminin yıllık 13.000.000 lbs. civarında olduğu anlatılmaktadır. Maden işlerinde ise gücünün kullanıldığı, her yıl yakıt kullanımının gittikçe artmakta olduğu, yakıtın 30 mil mesafeden getirildiği, bunun da son 3 yılda fiyatı ikiye katladığı raporda belirtilen diğer hususlardandır (DCRTE, 1901: 17-18). Bu bilgilerden hareketle İngiliz Konsolosluğu’nun Ergani madenini yakından takip ettiği ve buraya ayrı bir önem verdiğini göstermektedir.

Bazı raporlarda “Taşınan Yük Miktarları” ve “Taşınan Yükün Maliyeti” başlıklı bölümler bulunmaktadır. Bu bölümlerde taşınan yüklerin miktarları, bu yüklerin hangi vasıtalarla taşındığı, yük taşımacılığının yıllık ortalama nakliye masrafları ile ilgili bilgiler verilmektedir. Örneğin 1913 tarihli raporda taşınan yük miktarları ile ilgili Diyarbakır-Halep yolunda taşınan ve 18’den 20 cwts’a kadar olan yüklerin arabalarla, 500 Lbs’ye kadar olanların develerle, 340 ve 380 Lbs arasındaki yüklerin ise at ve katırlarla taşındığı belirtilmekte ve eşyaların zarar görmek ihtimali daha düşük olması

sebebiyle de sepet taşımacılığının öncelikli olarak tercih edildiği vurgulanmaktadır (DCRTE, 1913: 6). Taşınan yükün maliyeti ile ilgili ise 1909 ve 1910 tarihli raporlarda ortalama nakliye maliyetinin 1909 senesinde Erzurum'dan Diyarbakır'a kantar başına maliyet 120 kuruş iken, 1910 yılında kantar başına Diyarbakır'dan Erzurum'a yazın ve kışın 1£ 5s., Erzurum'dan Diyarbakır'a ise yazın 18s. 4d., kışın 1£ 5s. olduğu belirtilmektedir (DCRTE 1909: 4; 1910: 4-17).

Bunun yanında her raporun ayrı başlıklarında yer almakla birlikte başta tarım ürünleri olmak üzere ticarete konu olan bazı ticaret kalemlerine dair açılmış bölümler de bulunmaktadır. Örneğin bununla ilgili 1908 tarihli raporda yer alan başlıklar şunlardır (DCRTE, 1908: 6-7):

- Koza Atığı* : Avusturya-Macaristan'da çok daha ucuz olması nedeniyle 1908 senesinde ihraç edilen koza atığının değeri % 30 azaldı.
- Koza* : İlk kez Fransa'dan 1.800 sterlinlik bir talep gelmesi dikkat edilmesi gereken bir noktadır.
- İpek* : İpek endüstrisi giderek artmaktadır. 1907 senesinde 10.500 sterlinlik bir artış ön plana çıkmaktadır. Bunun nedeni Şam ve Halep'ten ham ipek için büyük bir talep gelmesidir.
- Sığır* : Sığır ticareti rakamları 20.00 sterline düştü. Bunun nedeni Harput, Sivas ve Halep'teki mısır fiyatlarının yüksek olmasıdır. Çünkü sığır sahipleri mısır fiyatlarının yüksek olması nedeniyle mısır alamamaktadırlar.
- Yağ* : 1907 yılı rakamlarıyla aynıdır.
- Tiftik* : Tiftiğin değeri neredeyse yarı yarıya azaldı. 1907 senesinde 15.000 sterlin iken 1908 senesinde 8.500 sterline düştü. Sadece İngiltere'ye ihraç edilen tiftik bu maddenin değerinin aniden düşmesi nedeniyle etkilendi.
- Keçi Postu* : Keçi postunda 10.000 sterlinlik bir azalma söz konusu oldu. Ancak diğer diğer taraftan toplam 20.000 sterlin değerinde Antep pazarı oluştu.
- Bakır (parça ve eski)* : Bu kalemdeki ticaret hacmi 1907 senesinde 3.000 sterlin iken 1908 senesinde 1.200 sterline düştü. Bu da hemen hemen yarıdan fazla bir azalma anlamına gelmektedir.

- Yün* : ABD (Amerika Birleşik Devletleri), Fransa ve İngiltere'deki fiyatların düşmesi nedeniyle yünün ihracat değerinde 30.000 sterlinlik bir azalma meydana geldi.
- Ham Pamuk* : 1908 senesinde Rusya'dan bir talep yoktu. Bu da 40.000 sterlinlik bir kayba neden oldu.
- Yünlüler* : İthal edilen yünlülerin değeri 1907'deki ile aynıdır. Fakat İngiltere'den yapılan ithalat azalmıştır. İthalatın tamamı Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve Belçika arasında bölünmüştür.
- Pamuk Baskı* : İngiltere'den yapılan ihracat değeri 8.000 sterlinden 6.000 sterline düşmüştür.
- Pamuk Örtüler* : 1908 senesi sonunda yaşanan iş istihdamında yaşanan sorun nedeniyle 10.000 sterlinlik bir azalma söz konusudur.
- Pamuk İpliği* : Pamuk ipliği 38.000 sterlinden 40.000 sterline çıkmıştır. Manchester kalitesi yerine Hindistan pamuk ipliğine olan talepte genel bir artış söz konusudur. 1907 senesinde Hindistan'dan yapılan ithalat toplam ithalatın 1/5'ine denk geliyordu. 1908 senesinde ise yarısına denk gelmektedir. Muhtemelen 1909 senesinde Hindistan'ın bu kalemdeki ağırlığı daha da artacaktır.
- Pamuk Eldiven* : Şimdiye kadar bu kalemde İngiltere pazarı elinde tutuyordu. Ancak 1908'de Almanya ve İtalya rakip olarak bu pazara girdi ve toplam ithalatın yarısını ele geçirdi.
- Siğır Derisi* : Bu kalemde bir artış söz konusudur. Fakat şu an Çin bu kalemde lider durumdadır. Toplam ithalatın 2/3'ünü elinde bulundurmaktadır. Hindistan ise 1/3'üne hâkimdir. Tüccarlar, Çin'den gelen derilerin daha kaliteli ve daha dayanıklı olduğunu iddia etmektedirler.
- Fes* : 1908'e kadar bu kalemde Avusturya-Macaristan tek söz sahibi idi. Fakat 1908'e Belçika toplam ihracatın 1/4'ünü ele geçirdi.

Petrol : Petrolün başlıca tedarikçisi Rusya idi. Fakat 1908’de Avusturya-Macaristan ithalatın yarısını ele geçirmek için rekabete girdi.

Dikiş Makineleri : Kasabaların dışında çok az biliniyor ve hepsi Amerikan (ABD) üretimidir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi bu başlık altında verilen ihracat ve ithalata konu olan mallar bir önceki yıllara kıyaslanarak artış ve azalışların nedenleri hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

Son olarak raporlarda “Tüccarlar İçin Öneriler” başlığı altında tüccarlara yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu önerilerde Diyarbakır pazarı için ilk önemli olan şeyin kalite değil, ucuzluk olduğu vurgulanmakta, bu nedenle ticari faaliyetlerini bu duruma göre şekillendirmeleri tavsiye edilmektedir (DCRTE, 1913: 6). Bu ifade Diyarbakır pazarının niteliğini ortaya koyması açısından önemlidir.

2. DİYARBAKIR’IN İHRACAT-İTHALAT POTANSİYELİ

Raporlarda en kapsamlı bölümlerden biri ithalat ve ihracat başlıklarının olduğu bölümlerdir. Bu bölümlerde ihracat ve ithalata konu olan mallar, bu mallara dair senelik ihracat ve ithalat rakamları, hangi ülkelerle ne kadar ihracat ve ithalat yapıldığı, bunların değerleri, iç ticarete konu olan mallar ve bu ticaretin hangi vilayetlerle yapıldığı gibi konulara değinilmiştir.

Raporlarda iç ve dış piyasa olmak üzere ihracat ve ithalatın yapıldığı ülkeler ve vilayetlerin isimleri de yer almaktadır. Yurt dışına ihracat yapılan ülkelere bakıldığında Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya ABD, Avusturya-Macaristan, Hindistan’ın bu ülkeler arasında ön plana çıktığı görülmektedir. İç piyasada ise daha çok Mısır, Suriye, İstanbul, Harput, Sivas, Erzurum, Musul ve Bağdat vilayetlerine mal satılmıştır (DCRTE, 1901: 18). En çok ithalatın yapıldığı ülkeler ise Hindistan, Çin, İngiltere, İran, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya, İsveç, Rusya’dır. İç piyasa da en çok Adana, Tokat, Bağdat, Harput, Adıyaman, Halep, Bitlis, Halep vilayetlerinden mal alınmıştır (DCRTE, 1901: 19). Yıllara göre Diyarbakır’da gerçekleştirilmiş olan ihracat ve ithalat rakamları şöyledir:

İthalat ve İhracat Rakamları (Sterlin)

Sene	£ İhracat	£ İthalat
1900	294.800	296.450
1902	286.368	290.007
1903	291.240	274.565
1905	246.800	386.200

1906	443.000	470.360
1907	482.500	470.325
1908	436.560	445.049
1909	478.500	510.000
1910	575.100	596.880
1912	455.400	574.200
1913	518.500	642.960

Tabloya bakıldığında gerek ihracatın gerekse ithalatın her sene düzenli bir şekilde artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum Diyarbakır ticaretinin kararlı bir şekilde geliştiğini gösterir. Ancak bazı senelerde bu durumun istisnaları söz konusu olmuştur. Örneğin 1903 yılına kadar düzenli bir şekilde artan ihracat bu yıl 1905 yılında yaklaşık 50.000 sterlin azalmıştır. Aynı şekilde 1910 yılında 575.100 sterlin olan ihracat, 1912 senesinde 455.400 sterline düşmüştür. Aynı yıllarda ihracattaki kadar olmasa da ithalat rakamlarında da düşüş yaşanmıştır. Üretilen ürün miktarı 1908 yılındaki ile aynı olmasına rağmen ürün fiyatlarındaki artış nedeniyle bu yılki ihracatta 5.000 sterlinlik bir artış söz konusu olmuştur (DCRTE, 1909: 6). 1909 yılında gerçekleştirilen ihracat bir önceki yıla göre artış göstermiştir. Bununla birlikte siyasi kargaşa nedeniyle 1908 yılı normal bir yıl olarak kabul edilemez. Bu nedenle 1907 yılı rakamlarıyla karşılaştırma yapmak daha doğru olur (DCRTE, 1909: 6; 1910: 8).

- İhracata Konu Olan Mallar ve İhracat Yapılan Ülkeler

Raporlarda Diyarbakır'dan yurt dışına yapılan ihracata konu olan mallar, bu malların satışından elde edilen gelirin bir önceki yıla göre durumu, ihracatın iç piyasaya mı yoksa dış piyasaya mı yapıldığı, yurt dışına yapılan ihracatın hangi ülkelere hangi oranlarda yapıldığı gibi bilgiler de yer almaktadır. 20. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da ihracata konu olan mallar şunlardır: Badem, balmumu, tereyağı, deve, sığır, öküz, koza, bakır, pamuk ve pamuklu ürünler, meyve ve kurutulmuş meyve, kürk, reçine, bağırsak, deri, at ve katır, pirinç, koyun ve keçi, ipek ve ipekli ürünler, ipekböceği yumurtası, kereste, palamut, buğday, yün, çeşitli eşyalar, kumaş, bez, yumurta, sakız (reçine), keçi postu, kurşun, kösele, tiftik, bakliyat, ham ipek, tütün ve vallonea (?) olduğu görülmektedir (DCRTE, 1906: 9-10).

Bu malların büyük bir bölümü başta İngiltere olmak üzere Hindistan, Mısır gibi İngiltere'ye bağlı ülkelere ihraç edilmektedir. Bununla birlikte Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve ABD gibi ülkelere de ihracat yapılmaktadır. 1912 ve 1913 senelerinde malların ihraç edildiği ülkeler ve bu satıştan elde edilen gelir şu şekildedir:

1912-1913 Yılları Boyunca Yapılan İhracat (DCRTE, 1913:6-8)

Ürünler	£ (1912)	£ (1913)	£ Artış - Azalış		İhracat Yapılan Ülke
Badem ve Kayısı	13.000	16.000	+	3.000	Fransa, Mısır ve iç piyasa
Balmumu	1.000	1.000		0	Rusya ve iç piyasa
Tereyağı	45.000	60.000	+	15.000	Mısır ve İç Piyasa
Deve	4.000	6.000	+	2.000	Mısır ve İç Piyasa
Sığır	1.500	2.000	+	500	Mısır
Koza	700	3.000	+	2.300	Fransa ve iç Piyasa
Bakır	35.800	35.700	-	100	İngiltere
Pamuk ve Pamuklu Ürünler	17.000	15.000	-	2.000	İç piyasa
Meyve ve Kurutulmuş Meyve	3.500	4.800	+	1.300	Hindistan ve iç piyasa
Kürk	9.000	10.000	+	1.000	Almanya
Reçine	8.000	8.000		0	Almanya, Fransa ve iç piyasa
Bağırsak	5.000	6.000	+	1.000	Avusturya, Macaristan, Almanya ve ABD
Post ve Deri	32.500	39.000	+	6.500	Fransa, ABD, Almanya ve İç Piyasa
At ve Katır	8.000	6.500	-	1.500	Hindistan, Mısır ve iç piyasa
Pirinç	15.000	15.000		0	İç piyasa
Koyun ve Keçi	90.000	150.000	+	60.000	Mısır ve iç piyasa
İpek ve İpekli Ürünler	30.000	33.000	+	3.000	İç piyasa
İpekböceği Yumurtası	300	500	+	200	Rusya ve iç piyasa
Kereste	18.000	20.000	+	2.000	İç piyasa
Palamut	30.000	11.000	-	19.000	İngiltere, Fransa, Almanya ve iç piyasa
Buğday ve Arpa	20.000	10.000	-	10.000	İç piyasa
Yün ve Tiftik	58.000	70.000	+	12.000	İngiltere, ABD, Fransa, İtalya ve Avusturya Macaristan
Çeşitli Eşyalar	10.100	11.000	+	900	Avrupa ve iç piyasa
TOPLAM	455.400	587.500	+	132.100	

Tabloya bakıldığında ihracatı yapılan ürünlerin hemen tamamının tarım ürünleri olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yurt dışına ihracatı yapılan bu ürünlerin tamamının az da olsa iç piyasaya satıldığı anlaşılmaktadır.

1909 senesinde yabancı ülkelerden yapılan ihracatta İngiltere % 51 ile birinci sırada yer alırken bu ülkeyi % 15 ile Avusturya-Macaristan, % 10 ile de Almanya takip etmektedir (DCRTE, 1909: 6). 1913 senesinde İngiltere'nin (Mısır ve Hindistan'la birlikte) ihracattaki payı % 44,7'ye düşmesine rağmen yine ilk sırada yer almıştır. Bu tarihte İngiltere'yi yine Avusturya, Fransa ve Almanya takip etmiştir. İngiltere'nin ithalattaki bu üstünlüğün sebebi ise Manchester mallarının miktarından ileri gelmektedir (DCRTE, 1913: 5).

Bu istatistiki bilgilerin yanında raporlarda Diyarbakır'daki ihracata dair şu bilgilere yer verilmektedir: 1908 tarihli raporda bu sene hem ihracatta hem de ithalatta belirgin bir düşüş söz konusu olduğu, ihracattaki düşüşün temel sebebinin genel olarak Avrupa'daki yün, tiftik, deri, keçi postu ve koza fiyatlarındaki düşüşten kaynaklandığı belirtilmektedir. Bununla birlikte 1909 yılında kesinlikle hem ihracat hem de ithalat rakamlarının daha iyi olacağı, barış ve güvenlik gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda yerli tüccarların ticaretin geleceğini umutlu gördükleri ifade edilmektedir (DCRTE, 1908: 6-7). 1909 tarihli raporda üretilen ürün miktarının 1908 yılındaki ile aynı olduğu, ancak ürün fiyatlarındaki artış nedeniyle bu yılki ihracatta 5.000 sterlinlik bir artışın gerçekleştiği, Fransa'ya yeni bir kalem olarak 6.000 sterlin değerinde ihracat yapıldığı, Mısır ile yapılan tereyağı ihracatının artarak 25.000 sterline ulaştığı, buna karşın diğer vilayetlere yapılan tereyağı ihracatının 8.000 sterline gerilediği, Fransa'ya ihraç edilen kozanın değerinde az ama tatmin edici bir artış göze çarptığı, İngiltere'ye gerçekleştirilen bakır ihracatının 41.200 sterlinden 45.000 sterlin seviyesine yükseldiği, bu bakırın ünlü Ergani madeninden ilkel bir yöntemle çıkarıldığı, modern yöntemler uygulanırsa yıllık bakır üretiminin büyük ölçüde artabileceği gibi hususlar üzerinde durulmaktadır (DCRTE, 1909: 6). 1910 tarihli raporda ise dış ülkelere yapılan kürk, tiftik, koyun ve yün gibi ürünlerin ihracatında hatırı sayılır bir artış görüldüğü, diğer vilayetlere yapılan ihracatta ise göze çarpan özelliğin ihraç edilen canlı mallardaki artıştan kaynaklandığı vurgulanmaktadır (DCRTE, 1910: 9).

3. İTHALATA KONU OLAN MALLAR VE İTHALAT YAPILAN ÜLKELER

Raporlarda ithalata konu olan mallar, bu malların maliyetinin bir önceki yıla göre durumu, ithal edilen mallarda devletlerin oranları, hangi malların iç piyasadan temin edildiği, yıllara göre ithalat rakamları ve bu rakamlar arasındaki farklara dair bilgiler bulunmaktadır.

Raporlara göre 20. yüzyıl başlarında Diyarbakır'dan ithalatı yapılan ürünler şunlardır: Manda saklambaçları, basma, pamuklu ürünler, pamuk ipliği, kahve, boya, fes, teçhizat, kösele, işlenmiş deri, metaller (bakır, demir,

kalay vb.), kâğıt, sigara kâğıdı, petrol, patiska, kalın baskı, ince baskı, çuval, ipek ve kadife, gümüş, şeker, çay, pencere camı, yünlü muhtelif mallar, İran malları (halı, yünlü ve havlu vs.), siyah plaka, kibrit ve zımba, baharat, yünlü ve yünlü mallar (çeşitli iç giyim malları), tuz, tütün, çeşitli mallar, yünlüler, deri (bufalo) patiska baskı, pamuk ve pamuklu mallar, sabun ve çeşitli mallardır (DCRTE, 1906: 11-12).

İthal edilen ürünlerin büyük bölümü Avrupa ülkelerinden olmakla birlikte Çin, ABD ve Güney Afrika gibi farklı kıtalarda yer alan ülkelere de ithalat edilmektedir. İran malları ve tütün haricindeki bütün ithal kalemlerinde düzenli bir artış söz konusudur. 1912 ve 1913 senelerinde ithalata konu olan mallar ve ithalat miktarları şöyledir:

1912-13 Yılları Boyunca Yapılan İthalat (DCRTE, 1913: 8-12)

Ürünler	£ (1912)	£ (1913)	£ Artış-Azalış		İthalat Yapılan Ülke
Manda Saklambaçları	20.000	20.000		0	^{1/3} 'ü Çin, ^{2/3} 'ü Hindistan
Basma	83.000	85.000	+	2.000	İngiltere
Pamuklu Ürünler	6.000	7.000	+	1.000	4.000£'i İngiltere'den kalanı, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya
Pamuk İpliği	60.500	66.000	+	5.500	İngiltere
Kahve	10.000	10.000		0	Güney Amerika
Boya	3.000	3.000		0	Hindistan ve Almanya
Fes	10.000	11.000	+	1.000	^{3/4} 'ü Avusturya-Macaristan, kalanı Belçika
Teçhizat	45.000	50.000	+	5.000	^{1/2} 'si Fransa, ^{1/4} 'ü Almanya ve ^{1/4} 'ü Avusturya-Macaristan
Kösele	17.000	20.000	+	3.000	^{1/2} 'si Avusturya-Macaristan, kalanı Fransa ve Almanya
Metaller (Bakır, Demir, Kalay vb.)	35.500	39.200	+	3.700	31.700£ İngiltere, kalanı Almanya ve Belçika
Kâğıt	17.500	18.000	+	500	Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Almanya
Petrol	30.000	30.000		0	^{3/4} 'ü Rusya, ^{1/8} 'i Romanya, kalanı Avusturya-Macaristan ve ABD

Patiska Kaltbı	16.000	18.000	+	2.000	İngiltere
Çuval	9.000	10.000	+	1.000	Hindistan
İpek ve Kadife	5.500	7.000	+	1.500	İtalya ve Fransa
Gümüş	4.500	5.000	+	500	ABD
Şeker	35.000	35.000		0	¾'ü Avusturya-Macaristan, ¼'ü Belçika
Çay	1.100	1.300	+	200	İngiltere
Pencere Camı ve Cam Eşya	2.500	3.000	+	500	Fransa, İtalya ve Belçika
Yünlü	45.000	60.000	+	15.000	^{1/5} 'i İngiltere, ^{1/5} 'i Belçika, ^{1/5} 'i Avusturya-Macaristan, ^{1/5} 'i Fransa, ^{1/5} 'i Almanya
Muhtelif Mallar	24.800	29.560	+	4.760	-
İran Malları	10.000	8.000	-	2.000	İran
Yünlü ve Yünlü Mallar	18.500	20.000	+	2.000	İç piyasadan (Diğer vilayetlerden)
Tuz	60.000	60.000		0	Bitlis, Muş
Tütün	2.200	1.600	-	600	İç piyasadan (Diğer vilayetlerden)
Çeşitli Mallar	2.600	25.300	+	1.700	İç piyasadan (Diğer vilayetlerden)
TOPLAM	574.200	642.960	+	68.760	

Tabloya bakıldığında ithal edilen ürünlerin tamamına yakınının işlenmiş ya da yarı işlenmiş sanayi ürünleri olduğu görülmektedir.

Raporlarda ayrıca ithalata dair şu bilgiler yer almaktadır: 1908 tarihli raporda bu seneki ithalatın anayasasının ilanından olumsuz etkilenerek önemli ölçüde gerilediği, bu durumun nedenin ise bu süreçte ortaya çıkan ticaretle ilgili belirsizlikler olduğu vurgulanmaktadır (DCRTE, 1908: 6-7). 1909 tarihli raporda İngiltere'nin önemli bir paya sahip olduğu pazen ithalatında son dönemlerde Almanya etkili olmaya başladığı, bunda Alman fiyatlarının düşüklüğünün etkili olduğu belirtilmektedir. Raporda bu nedenle de Alman mallarının rağbet gördüğü ifade edilmektedir (DCRTE, 1909: 6-7). 1910 tarihli raporda ithalattaki ilginç kalemlerden birinin hükümet tarafından alınan tarım aletleri olduğu, bu aletler için 780 sterlin para harcandığı, aletlerin yerel ziraat bankaları tarafından satışa sunulduğu, aletler geldiğinden itibaren geçen 5 aylık süre zarfında her birinin 18 s.'den olmak üzere 7 adet pulluk satıldığı ifade edilmektedir. Raporda insanların modern tarım aletlerini kullanmalarının avantajlarını öğrendiklerinde alet ve makinalara taleplerin artabileceği vurgulanmaktadır. Raporda ayrıca İngiltere'den pamuklu ürünlerin ithalatında kayda değer bir artışın söz konusu olduğu, yerel talebin azlığı, pazarın özelliğinin ucuz olması, İngiliz hırdavatı, çatal bıçak takımı, cam eşyalar ve toprak eşyalarının yerel piyasada neredeyse bilindiği, bu İngiliz mallarının yerlerini orta Avrupa'dan

gelen ucuz taklitlerinin aldığı konularında tespitlere yer verilmektedir. Raporun sonunda ise ucuz hazır elbise ve çizmelerin pazara girebileceği yönünde tahmin ve tavsiyede bulunduğu görülmektedir (DCRTE, 1910: 9).

4. VİLAYETLER ARASI TİCARET

Raporların bazılarında vilayetler arasında yapılan ticaretle ilgili ayrıntılı bilgiler de vardır. Örneğin 1910 tarihli raporda Mameratülaziz (Elazığ) vilayetinden Diyarbakır'a yapılan ve Diyarbakır vilayetinden Mameratülaziz'e yapılan ticaret miktarları ve kalemleri tablo halinde verilmiştir. Bu tabloda bulunan bilgiler şu şekildedir:

Diyarbakır-Mameratülaziz Arasındaki Ticaret (DCRTE, 1910: 17-18)

Mameratülaziz Vilayetinden Diyarbakır Vilayetine		Diyarbakır Vilayetinden Mameratülaziz Vilayetine	
Ürünün Adı	£ (Değeri)	Ürünün Adı	£ (Değeri)
Fasulye	400	Yağ	34.000
Sicim ve Halat	1.600	Kuru Üzüm	176
Kıl	704	Pirinç	4.400
Patates	400	Koyun ve Keçi	60.600
Ham İpek	4.224	Kereste	800
İpekböceği Yumurtası	172	-----	---
Sabun	80	-----	---
Teneke Kutu	80	-----	---
TOPLAM	7.660	TOPLAM	99.976

Tabloda görüldüğü gibi Mameratülaziz vilayetinden Diyarbakır'a gelen ticaret ürünleri arasında tarım ürünlerinin yanı sıra küçük ölçekli sanayi ürünleri de bulunmaktadır. Diyarbakır'dan Mameratülaziz'e satılan ürünlerin ise neredeyse tamamını tarım ürünleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte Diyarbakır'dan Mameratülaziz'e satılan ürünlerin tutarı Mameratülaziz vilayetinden alınan ürünlerin tutarının yaklaşık 13 katına denk gelmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak İngilizlerin 1900-1913 yılları arasında düzenli olarak fasiküller halinde tuttıkları bölgedeki ticaret hakkında konsolosluk raporları yayınlamaları bölgeye ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Raporlarında yer alan Diyarbakır'a dair veriler ve bilgiler 20. yüzyıl

başlarında Diyarbakır vilayetinin ticaret potansiyelinin ortaya çıkarılmasına önemli katkı sağlamaktadır.

Bu raporlarda yer alan ifadelerden hareketle 20. yüzyıl başlarında Diyarbakır vilayetindeki ticaretin daha çok tarıma dayalı, düşük kaliteli ürünleri ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte başta İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi Avrupa devletleri olmak üzere dünyanın uzak bölgelerinde yer alan ABD, Güney Afrika ve Hindistan'la da ticaret yapılması Diyarbakır ticaretinin 20. yüzyılın başlarından itibaren dünya ticaretine entegre olmaya başladığını göstermektedir.

Diğer taraftan bölge ticaretinde önemli bir paya sahip olan Avrupalı devletlerin, bölgeden ham mamulleri alarak, bölgeye yarı işlenmiş ya da işlenmiş malları satmaları Avrupa'nın ticarî sömürü politikasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili raporlarda yer alan "araçları aradan çıkararak direkt olarak bölgeyle ticaret yapmanın daha fazla kazanç getireceği" söyleminin vurgulanması bu politikanın bir yansıması olarak görülebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Malzemeleri

Diplomatic and Consular Report Turkey, Trade of the Consular District of Erzurum, (DCRTE)

DCRTE, Sene 1901, No: 2792; DCRTE, Sene 1902, No: 3003; DCRTE, Sene 1904, No: 3442; DCRTE, Sene 1906, No: 3851; DCRTE, Sene 1908, No: 4389; DCRTE, Sene 1909, No: 4545; DCRTE, Sene 1910, No: 4734; DCRTE, Sene 1913, No: 5370.

Sürelî Yayınlar

Baskıcı, Mehmet M. (2005), *1800–1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Bayraktutan, A. (2010), *Erzurum İngiliz Konsoloslugu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Genç, M. (2016), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Göyünç, N. (1968), "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7, 76-80.

İnalçık, H., Quatert, D. (2004), *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: Eren Yayınları.

Pamuk, Ş. (2016b), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Pamuk, Ş.** (2009), *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş.** (2016a), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sakaoğlu, N.** (2007), *20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Deniz Kültür Yayınları.
- Saylan, K.** (2007), *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Yeşilyurt, Y.** (2016), “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*,55, 597-624.